

Білоконенко Л. А.,
доктор філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Криворізького державного педагогічного університету

ПЕРЕМИКАННЯ КОДІВ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

Анотація. У статті подано результати експериментального дослідження процесів перемикання кодів на рівні слова в комбінованих білінгвів, зокрема носіїв української та російської мов, які вивчають англійську мову в умовах становлення професійної лінгвістичної компетенції. Результати експерименту зі стимулами трьома мовами демонструють, що кодові перемикання мають якісні відмінності за ознаками типологічного розмаїття. Водночас динаміка кодових перемикань між мовами має і принципову схожість, що виявляється в активізації міжмовних взаємодій.

Ключові слова: збалансований, незбалансований, комбінований білінгвізм; тип перемикання коду, професійна лінгвістична компетенція.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві фіксуємо активні процеси глобалізації, які формують поліетнічні й полікультурні системи, а також полімовну особистість. Насправді через вплив різних етнічних, історичних, соціальних факторів національні й мовні кордони стають більш прозорими та відкритими, що спричиняє діяльне поширення міжкультурної комунікації та мовні контакти, супроводжувані міжмовними взаємовпливами і зв'язками. Взаємодія двох і більше мов може відбуватися на різних рівнях, виявлятися в несхожих мовних процесах, між ними є і такий значущий процес, як *перемикання кодів* (міжмовні переходи), тобто зміна під час спілкування однієї мови на іншу залежно від ситуації взаємодії осіб.

Незважаючи на те, що проблема перемикання коду активно досліджується в полі сучасної лінгвістики [1; 2; 3], соціолінгвістики [4; 5; 6; 7], психолінгвістики [8], дотепер ми не маємо універсального визначення цього терміна. Наприклад, за Р. Беллом, перемикання кодів – це «механізми, пов'язані з використанням індивідом більше однієї мови» [5, с. 170], за А. Швейцером, – «реакція комунікантів на зміну соціальної ситуації мовленнєвого акту» [6, с. 81]. За теорією К. Майерс-Скоттон, цей процес пов'язаний із різним статусом мов і соціальною позицією мовця [7, с. 149–162]. Вона також пояснює, що марковане перемикання відбувається тоді, коли особа свідомо порушує деякі узвичайні в мовному середовищі правила та вдається до нього так, що співбесідник сприймає це як відхилення; а немарковане – відповідає правилам мовної поведінки й очікуванням адресата [9, с. 113–114, 142; 10, с. 304].

Більшість лінгвістів дотримуються загального розуміння як будь-якого змінного використання мовцем одиниць двох або більше мов у межах одного комунікативного акту, визнають, що процес залежить від певних лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників (сфери спілкування, мови адресата, особистісних установок і мотивів тощо), має динамічний характер та маркує взаємодію кількох мовних систем. Тож, з одного боку, білінгвізм (полімовність) співвідносять із достатнім рівнем володіння дво-

ма (чи більше мовами), усвідомленням світоглядних систем носіїв різних мов, з іншого – передбачають, що будь-який успішний контакт із використанням різних мов є актом, де людина має хоча б елементарні знання мови співбесідника.

Однак неоднорідність ситуації білінгвізму в Україні не дає змогу охопити всі можливі контексти, адже результати контактів української та російської мов, активне опанування англійською мають свою специфіку. Аналіз досліджень із цієї проблеми вможливує такий висновок: поведінка особи в такому просторі визначається умовами засвоєння мов, які формують білінгвізм двох типів. Збалансований передбачає високий рівень знань мов та є результатом спонтанного сприйняття в умовах природного мовного середовища. Незбалансований має таку передумову: рівень опанування певною мовою поступається іншій, його співвідносять із навчанням поза мовним середовищем. Відсутність спонтанної комунікації означає вивчення мови (мов) на ґрунті особливих комунікативних стратегій, а формування мовної компетенції обмежене рамками навчальної ситуації.

Останнім часом усе більш поширеними стають випадки, коли людина одночасно є білінгвом за обома типами. Такі обставини фіксуємо за умов майже вільного використання двох мов, засвоєних у природних умовах (у Центральній, Південній і Східній Україні цей процес зумовлений тривалим впливом російської мови) та вивченням третьої (передовсім англійської) мови у школі та ВНЗ. Так, можна говорити про білінгвізм третього типу – комбінований, що є складним мовно-мовленнєвим явищем, специфіка якого полягає у взаємодії у свідомості індивіда кількох мов, кожна з яких має різний ступінь вияву. Через це дві мови (українська та російська) збалансовані між собою, системи сформовані природно, а от третя структура створюється штучно. У цьому разі припустимо, що перемикання кодів між трьома нерівнозначними мовами будуть асиметричними.

У нашій статті подаємо результат експериментального дослідження процесів міжмовного переходу на рівні *титу* *кодового перемикання* в комбінованих білінгвів – носіїв української та російської мов, які опановують англійську.

Мета статті – охарактеризувати особливості процесів перемикання кодів між трьома мовами, засвоєними в різний спосіб.

Завдання – провести вільний асоціативний експеримент зі студентами-філологами, які є білінгвами та вивчають іноземну (англійську) мову у ВНЗ, виявити на базі реплік-реакцій факти міжмовних зв'язків, що репрезентують міжмовні переходи, схарактеризувати специфіку цих процесів на рівні типу перемикання.

Виклад основного матеріалу. В опитуванні брало участь 60 студентів 2–4-х курсів спеціальностей «Українська мова і література», «Мова і література російська» з додатковою спеціальністю «Мова і література англійська» Криворізького

державного педагогічного університету, серед яких є жителі Одеської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Херсонської, Донецької областей.

Інформантам була висловлена пропозиція перейти від слова-стимулу до будь-якого слова іншої мови, яке їм видається відповідним першому. Установок щодо правильного перекладу не було. Мета дослідження зумовила потребу розгляду процесів перемикання кодів із позиції стилізованої приналежності слова-стимулу. Було запропоновано поетичну, науково-термінологічну та суспільно-політичну лексику. Отримано 2 200 реакцій, із яких 17% – відмови (переважно щодо англійської мови через низький рівень знань). Далі серед масиву експериментальних даних було виявлено міжмовні ряди, що репрезентують процеси перемикання коду (будь-який перехід від одиниці однієї мови до іншої в межах штучно створених умов). Потім міжмовні зв'язки піддавалися кількісному та якісному аналізу.

Передовсім встановлено, що учасники експерименту знають дві мови (71,66% зазначили, що рідною для них є українська), засвоїли їх у дошкільному віці. Аналіз результатів виявив чіткий функціональний розподіл мов у мовленнєвій діяльності (за особистою оцінкою респондентів): 96,66% (58 осіб) вважають, що може невимушено послуговуватися українською або російською залежно від ситуації, з них 44,8% (26 осіб) надає перевагу українській, 55,2% (32 особи) – російській. Вільно володіють англійською (за власною оцінкою студентів) – 45% (27 осіб). Респонденти також «розподілили» сфери використання мов, які зумовлені обставинами спілкування. Тому було з'ясовано, що українську студенти застосовують в офіційному (у навчальному процесі) та неофіційному (зі студентами своєї чи інших груп, у гуртожитку, магазині, транспорті, удома тощо) спілкуванні; російську – у неофіційному (вдома); англійську – в офіційному (у навчальних умовах) та інколи в неофіційному (контакти з носіями мови).

Визначені під час експерименту міжмовні переходи розмежовуємо на типи.

I. Тип дослівного перекладного перемикання коду. Це перехід від слова однієї мови до його семантичного еквівалента в іншій (з української: *білосніжний* → *белоснежный* – *snowy*, *торжество* → *торжество* – *triumph*, *достойний* → *достойный* – *worthy*, *писака* → *писака* – *scribbler*, *іронія* → *ирония* – *irony*, *валентність* → *валентность* – *valence*, *ікона* → *икона* – *icon*, *державна* → *государство* – *state*, *товарообмін* → *товарооборот* – *barter*; з англійської: *nation* → *народність* – *народность*, *freeze* → *заморозить* – *заморозити*; з російської: *свежесть* → *свежисть* – *freshness*, *девушка* → *дівчина* – *girl*, *православие* → *православ'я* – *orthodoxy*). Перемикання кодів з української показує продуктивність міжмовного зв'язку з російською зі сприйняттям слів-стимулів усіх лексичних типів, з англійської – найбільше реакцій на суспільно-політичну лексику. Перемикання з російської демонструє активний перехід до української (також усі типи слів), до англійської – частково науково-термінологічна, суспільно-політична лексика. Перемикання з англійської на російську та українську має майже однакове співвідношення реакцій.

Відповіді визначають рівні знання мов, адже у свідомості комбінованих білінгвів можуть бути сформовані міжмовні ряди тільки з такою кількістю ланок перемикання, яке забезпечене кількістю відомих мов. Здатність перемикати коди ґрунтується на достатньому для контакту з носіями рівні володіння мовою,

певному ступеню комунікативної культури; це вербальне вміння потребує значної компетенції. За високого рівня знань використання мовних знаків автоматизоване, процес може навіть не усвідомлюватися (такі реакції зафіксовано), проте семантично точний перехід (із тих, хто обрав дослівний переклад) з української до російської зробили 66,66% опитаних, а до англійської – лише 23,33%. Як бачимо, задекларований раніше «високий рівень» вільного застосування мов не отримав практичного підтвердження.

II. Тип недослівного перекладного перемикання коду. Таким є приблизний, не зовсім точний переклад (з української: *нестлийкий* → *нежный* (*ласковий*), *шкандибати* → *хромать*, *бридкий* → *противный*; з англійської: *government* → *керування*, *azure* → *лазуровий*, *boy* → *юнак*; з російської: *вообразить* → *усвідомити*, *продуктивный* → *результативний*). Перемикання кодів з української знову переконує у продуктивності зв'язку з російською (слів-стимулів усіх лексичних типів), з англійської бачимо певні позитивні реакції на поетизми. Перемикання з російської так само визначає недослівний, але близький за змістом перехід до української; до англійської – першорядно в межах суспільно-політичної лексики.

Недослівному переходу було надано перевагу здебільшого тоді, коли студенти намагалися віднайти семантично відповідне слово англійською до українського чи російського, однак не знали його чи не могли згадати. Оскільки базовий рівень знань англійської було задекларовано, то вони хотіли довести це, уважали важливим зреагувати на стимул (нехай і неточно). Серед відповідей таких респондентів понад 80% вдаються до добору синонімів (*бридкий* → *very ugly* (дуже огидний), *шкандибати* → *go not confidently* (йти невпевнено), *насильство* → *force* (змушувати)). Цей тип перемикання менше стосується переходу з або до російської. Натрапляємо й на поодинокі відповіді, коли інший код використовують фрагментарно, уводять деякі елементи іншої мови (сполучники *та, у, and*, англійські модальні дієслова *can, must, be to, need*), тому таке поєднання різних мов виявляємо в коротких міжмовних рядах.

III. Тип помилкового перекладного перемикання коду. Зараховуємо неправильний міжмовний перехід (з української: *рясниту* → *rich*, *нестити* → *petting*, *депутат* → *politician*; з англійської: *repression* → *сила*, *orthodox* → *вірний*, *shimmering* → *проблискувати*, *word* → *робота*, *page* → *свинья*; з російської: *новый* → *fresh*, *будильник* → *alarm*, *радость* → *play*, *взаимодействие* → *погодження*). Помилковий перехід зафіксовано безвідносно до стилізованої приналежності слів-стимулів. Проте фіксуємо й передбачувану закономірність: найбільше помилок в інформантів 2-го курсу (початковий етап формування мовної компетенції) під час перемикання кодів з української чи російської на англійську, у студентів 4-го курсу механізми переходу щодо англійської активізуються, але помилки залишаються. Зауважимо, що серед реакцій (окрім тих, хто відмовився від відповіді) помилки щодо російської становлять не більше 3%, англійської – біля третини. Механізми перемикання в цьому разі вважаємо такими, що перебувають у пасивному стані, тож рівень «вільного» застосування мов знову не має доказу.

Названі вище кодові перемикання перекладного типу свідчать про те, що інформанти осмислюють лексичне значення слова-стимулу, встановлюючи його прями або опосередковані відповідності зі словом-еквівалентом іншої мови. Такі міжмовні ряди є результатом різної взаємодії одиниць трьох мов

в одному ментальному просторі, вони формують своєрідну міжмовну підсистему. Відомо, що особа під час породження висловлення нерідною мовою припускається помилок в обранні лексичної форми, тому що не знає того, яке слово стандартне для певної комунікативної ситуації, не відчуває його стилізованої приналежності, сплутує близькі за фонетичним оформленням, але змістовно не пов'язані лексеми тощо. Водночас визначену нами особливу міжмовну підсистему вирізняє ще й нерозуміння індивідами власного рівня опанування мовами, наслідком чого є недослівний чи помилковий переклад, який унеможливує продуктивне перемикання кодів.

IV. Тип асоціативного неперекладного перемикання коду. Ураховує варіант, коли перехід від слова однієї мови до слова іншої мови актуалізує семантичні структури з асоціативними зв'язками. Таких дій маємо небагато, оскільки в анкетах (коли студенти не знають певного слова) подано лише відмову від будь-якої реакції (*бажання* → *love*, *приклад* → *приводить* (приклад), *посредственность* → *без талантів*, *узяти* → *to give*, *великий* → *small*, *видатний* → *person*, *бридкий* → *man*).

Серед реакцій є лексеми, пов'язані синтагматичними, парадигматичними чи тематичними зв'язками зі стимулами. Підтип засвідчує, що неперекладні переходи організують таку міжмовну систему, яка передбачає й забезпечує незначний рівень породження, сприйняття та осмислення слів іншої мови (насамперед англійської).

В умовах асоціативного перемикання респонденти виразно вважають на поетизми, адже усвідомлення стилістично забарвленої лексики ґрунтується на знанні законів внутрішньої організації мови. Якщо інформант зовсім не розуміє лексему, то дібрати до неї слово іншої мови з асоціативним зв'язком не є можливим. Так само вільний асоціативний ланцюг є реальним, коли у свідомості особи актуалізуються ті чи ті моменти осягання значення стимулу, породжуючи його певний (між ними й помилковий) варіант.

Кількісні дані щодо всього анкетного опитування вможливають підсумок.

Для студентів 2-го та частково 3-го курсів асоціативне неперекладне перемикання коду має перевагу над дослівним перекладним для стимулів англійською мовою. На цьому етапі навчання з усіх трьох мов найбільшу кількість перемикань-переказів актуалізують англійські лексеми. Для слів-стимулів англійською неперекладні та перекладні перемикання представлені співвідношенням 46% і 54%. Відсутність реакції переходу до англійської від української нижча за російську майже вдвічі (19% та 36% відповідно). Тобто для респондентів, навіть тих, які декларували пріоритет російської, домінантною мовою в перемиканні кодів стала українська. Це можна пояснити підвищеною комунікативною значущістю української як мови державного спілкування, яка впливає на індивіда.

Перемикання коду дослівного та недослівного перекладного типу, що містять українські слова-стимули, переважають над асоціативним неперекладним міжмовним переходом для російської мови. Оскільки остання визнана окремими респондентами як та, якою їм комфортно спілкуватися, а для частини опитаних вона є їхньою спеціальністю, то перемикання асоціативного типу для російської мови визначаємо як непродуктивне.

Не зафіксовано значної різниці між перемиканням кодів із російської на початковому (2 курс) чи кінцевому (4 курс) етапі навчання; однак основним є тип дослівного перекладного

міжмовного переходу щодо інших мов, тому співвідношення перемикань перекладного та неперекладного типів для стимулів російською мовою представлено як 84% і 16%.

Думаємо, що описані вище процеси зумовлені функціональним розподілом мов у мовленнєвій діяльності інформантів та особливостями професійної підготовки: ґрунтовне опанування мовами на тлі українсько-російського білінгвізму стимулює продуктивне перемикання між ними, а навчання іноземної мови через призму української спричиняє активне перемикання між нею та англійською (проте чверть респондентів відповіли, що їм легше шукати відповідник англійською саме до російського слова). Отож, напрям перемикання під час навчання визначаємо панівним станом української мови, а от російська передбачає середовище проживання комбінованих білінгвів і систему лінгвістичної освіти.

Питання про професійну компетентність майбутнього вчителя англійської мови має тісний зв'язок із формуванням іншомовної комунікативної компетенції, для становлення якої студентам необхідно усвідомлювати значущість своєї майбутньої праці. Знання англійської мови складається з різних видів мовленнєвої діяльності, завдяки яким виробляються навички та формуються вміння. Умовою лінгвістичної компетенції є опанування певними формальними знаннями щодо аспектів мови, зокрема лексики, фонетики, граматики. Для успішного виконання зазначених вище завдань у ВНЗ є особлива система мовної освіти: зіставлення лексичних та граматичних особливостей української та англійської, російської та англійської мов, яке відбувається під час вивчення дисциплін «Сучасна українська мова», «Сучасна російська мова» та «Англійська мова», стимулюючи переходи між українською та російською мовами у білінгвів, а навчання англійської через призму української зумовлює перемикання між англійською, українською чи російською мовами.

Висновки. Результати експерименту визначають міжмовні взаємодії у процесах перемикання кодів у комбінованих білінгвів та мають відмінності щодо мов, засвоєних у різній спосіб, а також залежать від рівня професійної філологічної освіти. Зрозуміло, що носій, здатний використовувати перемикання кодів, може не знати одну з мов так само вільно, як іншу (чи інші). Про це свідчать наші спостереження. У студентів 2-го, частково 3-го курсів щільні мовні зв'язки між природно засвоєними мовами (українською, російською), англійська – неактивна. Перемикання коду в цьому разі часто здійснюється за недослівним або помилковим типом (слів-стимулів усіх лексичних типів). Міжмовні зв'язки між засвоєною штучно англійською і природно сприйнятими мовами посилюються на завершальному етапі навчання (4-й курс), однак міжмовні переходи можуть мати напрями: до української від англійської та російської, до англійської від української та російської, до російської від української. Перемикання коду втілюється в дослівному чи недослівному (частково помилковому та асоціативному) типі. В усіх варіантах переходу базовою ланкою міжмовних рядів є українська, а російська сприймається як така, що теж забезпечує цей процес, але лише для чверті інформантів. Тож перемикання кодів у комбінованих білінгвів передбачає посилення міжмовних зв'язків в умовах становлення професійної лінгвістичної компетенції. Ця компетенція зумовлює формування у студентів теоретичних і практичних знань про різні мовні системи.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в поглибленому аналізі динаміки кодових перемикачів залежно від рівня початкових знань студентів та етапу професійного навчання.

Література:

1. Бікова Н.М. Типи мовної поведінки в мультілінгвальної ситуації: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2006. 20 с.
2. Брага І.І. Перемикач кодів: основні напрями лінгвістичних досліджень. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология». «Социальные коммуникации»*. 2012. Т. 25 (64). № 1. Ч. 1. С. 238–242.
3. Палінська О.М. Переключення мовного коду в ситуації полілінгвізму (на матеріалі ідіолекту Ольги Кобилянської): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15. Київ, 2004. 19 с.
4. Антошкіна Л., Красовська Г., Сигеда П., Сухомлинов О. Соціолінгвістика: навчальний посібник. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2007. 360 с.
5. Белл Р.Т. Социолінгвістика: цели, методы и проблемы / под ред. А.Д. Швейцера. Москва: Международные отношения, 1980. 320 с.
6. Швейцер А. Д. Современная социолінгвістика: теория, проблемы, методы / АН СССР, Институт языкознания. Москва: Наука, 1976. 176 с.
7. Myers-Scotton C. Codeswitching. *The Handbook of Sociolinguistics* / Ed. by F. Coulmas. Oxford: Blackwell, 1998. P. 149–162.
8. Lipski J. A history of Afro-Hispanic language. Five centuries and five continents. Cambridge: Cambridge university Press, 2005. 376 p.
9. Myers-Scotton C. Social Motivations for Codeswitching: Evidence from Africa. Oxford: Clarendon Press. 1993. 177 p.
10. Myers-Scotton, C. Duelling Languages. Grammatical Structure in Codeswitching. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 304.

Белоконенко Л. А. Переключение кодов в условиях становления профессиональной лингвистической компетенции

Аннотация. В статье представлены результаты экспериментального исследования процессов переключения кодов на уровне слова у комбинированных билингвов: носителей украинского и русского языков, изучающих английский язык в условиях становления профессиональной лингвистической компетенции. Результаты эксперимента со стимулами на трех языках демонстрируют, что кодовые переключения имеют качественные различия по признакам типологического разнообразия. Одновременно динамика кодовых переключений между языками имеет и принципиальное сходство, проявляющееся в активизации межъязыковых взаимодействий.

Ключевые слова: сбалансированный, несбалансированный, комбинированный билингвизм; тип переключения кода, профессиональная лингвистическая компетенция.

Bilokonenko L. Codeswitching in the conditions of formation of professional linguistic competence

Summary. The article presents the results of an experimental study of the processes of switching codes at the word level in combined bilinguals: speakers of the Ukrainian and Russian languages who study English in the conditions of the development of professional linguistic competence. The results of the experiment with stimuli in three languages demonstrate that code switches have qualitative differences in terms of typological diversity. At the same time, the dynamics of codeswitching between languages have a fundamental similarity, manifested in the activation of interlanguage interactions.

Key words: balanced, unbalanced, combined bilingualism; type of codeswitching, professional linguistic competence.